

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТИПОЛОГІЇ СЕМАНТИКИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ

Здійснено теоретичне й методичне опрацювання проблем праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах на шляху до визначення територіальних, лексико-семантичних та словотвірних особливостей прамови.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, семантичні трансформації, семантико-словотвірні моделі, структурно-генетичні типи, ізоглоси, діалектна диференціація прамови.

Осуществлена теоретическая и методическая разработка проблем праславянских диалектизмов в славянских языках на пути к выяснению территориальных, лексико-семантических и словообразовательных особенностей праязыка.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, семантические трансформации, семантико-словообразовательные модели, структурно-генетические типы, изоглоссы, диалектная дифференциация праязыка.

The article is devoted to the theoretical and methodical elaboration of the Proto-Slavic dialectisms problem in Slavic languages, to the definition of the principle territorial, lexico-semantic and word-building characteristics of the proto-language.

Key words: Proto-Slavic dialectism, semantic transformations, models of semantic word-formations, structural-genetic types, isoglosses, dialectal differentiation of the proto-language.

Метою нашої праці є визначення шляхів дослідження семантико-словотвірної еволюції праслов'янських діалектизмів (ПД) у сучасних мовах, встановлення їхніх структурно-генетичних типів та семантико-словотвірних моделей, що є одним із нових результатів у плані вирішення питань формування лексики праслов'янської доби. Досягнення мети здійснюватиметься за такими кроками: 1) проаналізувати засади порівняльно-типологічних й етимологічних досліджень лексики праслов'янської мови; 2) запропонувати теоретико-методологічні принципи вивчення ПД; 3) конкретизувати прийоми їхньої параметризації; 4) визначити правила моделювання семантичних трансформацій праслов'янської мови; 5) розкрити механізми встановлення структурно-генетичних типів ПД у слов'янських мовах південного, західного та східного ареалів; 6) намітити послідовність дослідницьких дій у випадках варіативності значень ПД нового часу; 7) довести можливість використання опрацьованих технік для членування мікро- і макромовних територій та відтворення загальної картини диференціації праслов'янської мови.

Об'єктом статті є праслов'янські діалектизми, представлені в різних ареалах слов'янських мов, та їхні позаслов'янські кореляти. Її предмет становить комплекс методів і прийомів аналізу цього лінгвістичного феномену (ПД).

Загальні тенденції щодо проблеми реконструкції ПД представлено в серії статей О.М. Трубачова на матеріалі давньоруської, української, російської, білоруської та лужицьких мов [11; 12]. Проте комплексних сучасних праць, які б пропонували засоби аналізу цієї лексичної мікросистеми, порівняльно-історична славістика ще й досі не має, попри наявність епізодичних досліджень південної (Л.В. Куркіна, Л. Вергунова), західної (В. Махек), східної (Ж.Ж. Варбот, І.П. Петльова, Т.В. Горячева, Ю.С. Азарх, Т.І. Вендіна) та змішаної (В.А. Меркулова, М.А. Осипова, О.М. Маркова) діалектних макрозон слов'янства. Окрему проблему при цьому становить виявлення особливостей таких мовних зон слов'янства, що зберігають незмінними лексеми, які виникли за часів існування спільної прамови. Одержані дані з різних рівнів так званих архаїчних зон сучасних слов'янських мов можуть стати базою для реконструкції слов'янського мовного світу. Тому одним зі шляхів відтворення діалектної структури пізньопраслов'янської мови є реконструкція ПД – наявних у периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики. Проблеми їхнього формування й розвиток у загальнослав'янському контексті вирішували М. Фасмер, С.П. Обнорський, Ф.П. Філін, О.М. Трубачов, О.С. Мельничук, Л.В. Куркіна, Ж.Ж. Варбот, Т.І. Вендіна, І.П. Петльова, Р.В. Болдирев, В.В. Мартинов, В.А. Меркулова та ін. [2; 4; 6]. Крім того, ще не уточнено підходи до вивчення цих рефлексів прамови, не вказано заходів з відтворення генези, семантико-словотвірних аспектів еволюції та просторово-часового розподілу ПД. Окремі засоби вирішення перелічених питань знаходимо в розвідках Ф. Міклошича, А. Брюкнера, Е. Бернекера, Т. Лер-Сплавінського, С. Младенова, передусім при етимологічному розгляді окремих лексем у загальнослав'янському аспекті [6, с. 35–37].

У дослідженні архаїчної і сучасної семантики девербативів спираємося на положення про те, що семантичні процеси в лексиці окремих мов і діалектів не ізольовані, а корелюють із фактами інших мовних

об'єднань (Ф. Копечний, С.Б. Бернштейн, О.М. Трубачов, В.В. Мартинов, О.С. Мельничук, В.Т. Коломієць, Г.П. Півторак, Р.В. Болдирев, Т.О. Черниш та ін.) [11; 13].

У пропонованій праці етимологічну характеристику ПД висвітлено з орієнтацією переважно на досягнення Ф. Міклошича, Е. Бернекера, Ф. Славського, М. Фасмера, В. Георгієва, В. Махека, О.М. Трубачова, О.С. Мельничука, В.В. Мартинова, Ж.Ж. Варбот, Ф. Безлая, П. Скока, Х. Шустер-Шевца, Р. Олеша та ін. На хід дослідження праслов'янських рефлексів вплинуло вчення про центральні та периферійні зони їх поширення (М. Бартолі, М.І. Толстой, О.М. Трубачов, В.В. Мартинов, Т.І. Вендіна та ін.) [2; 12; 13].

Складність опису семантичних дериваційних праслов'янських діалектних імен, які мали віддієслівне походження, пов'язана з тим, що в сучасному мовознавстві тільки почала опрацьовуватися типологія підходу до вивчення давньої ареальної лексики в діяхронічному аспекті, а у сфері семантики ще не розроблено однозначних рекомендацій. Про це свідчить не лише той факт, що саме поняття "праслов'янський діалектизм" трактується не досить чітко, але й те, що питання про його параметри і періодичну віднесеність у межах слов'янської прамови не вирішене остаточно. У царині семантичних перетворень давніх діалектних девербативів спостерігається та ж сама картина: відсутність теоретичного і методичного апарату, розмитість самого поняття "праслов'янський діалектизм", що призводить до його вивчення одночасно з архаїзмами та іншими слов'янізмами. Процес дослідження закономірностей семантичних змін у структурі цього давнього шару лексики ускладнюється тим, що не розроблено принципи семантико-словотвірної типології, не визначено критерії відбору діалектних явищ того періоду, релевантних структурних ознак, які могли б стати основою порівняння дериваційного потенціалу на рівні діалектів. У зв'язку із цим виникла потреба розробки моделей семантико-словотвірного опису лексем, притаманних праслов'янським діалектам, з урахуванням їхніх форм, значень і місцезнаходження. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю опрацювання механізмів визначення просторово-часової стратифікації прамови слов'ян, дослідження її генези і розвитку, що вимагає принципово нових теоретико-методологічних засад її реконструкції. Залучення відповідних дослідницьких засобів типології праслов'янської діалектної лексики може внести суттєві корективи в розв'язання проблеми ступеня спорідненості, шляхів і етапів виокремлення окремих слов'янських мов, допоможе скласти уявлення про особливості представлення у мовній свідомості праслов'ян реалій навколишнього світу.

Аналіз лексичної мікросистеми ПД слов'янських мов здійснено за комплексною методикою, що забезпечила виявлення діяхронічних та синхронних характеристик, суттєвих для ретроспективного вивчення ПД і реконструкції основних типів міждіалектних зв'язків на рівні праслов'янської мови. Наприклад, єдина хорватсько-словенсько-білоруська ізоглоса поєднує відбитки назви суб'єкта дії праслов. *bъгъна (< праслов. *bъгъneПти (*bъгъnje, *bъгъno), відміченого у старосл. бръна, жін. р. "багно". У слов'янських мовах їм відповідають хорв. стар. bгna жін. р. "багно" (XVI ст.) (чакав., дубровн.), словен. стар. bгnja "глина", bгna, жін. р. "глина", "перегній, чорнозем", bгnja, жін. р., "чорнозем", bгnje "бруд, мул", білор. діал. брына, жін. р. "сирість, вода" (гродн.), словен. bгnica, жін. р. "горщик" [15(III), с. 69, 70; 18(I), с. 663; 16(I), с. 47; 17(I), с. 64; 10, с. 60; 20(I), с. 35]. Похідність варіанта значення демонструють білоруська ("багно, мул" → "мокре місце") та словенська ("глина" → "виріб із глини") лексеми.

Застосований діяхронічний підхід передбачав аналіз семантичної історії праслов'янських дієслівних основ і дав змогу простежити їх еволюцію та виявити специфіку відбиття дійсності в тому чи іншому праслов'янському діалектному масиві. Основний метод – порівняльно-історичний, за допомогою якого простежено діяхронічну еволюцію праслов'янських основ та встановлено основні закономірності формування семантики девербативів на осі праслов'янська мова – давні слов'янські мови – сучасні слов'янські мови. Для дослідження меж і поняттєвого наповнення ПД та його відтворення у слов'янських мовах обрано метод суцільної вибірки: матеріалом для дослідження є 3000 ПД, які вилучено цим шляхом з етимологічних, історико-етимологічних, історичних і діалектологічних словників.

Для встановлення моделей семантичних трансформацій у структурі давніх дієслів залучено методику моделювання та методику зовнішньої реконструкції (усередині однієї мікросистеми – слов'янської), а також методику компонентного і концептуального аналізу. Необхідність розгляду праслов'янської лексики полягає у встановленні ретроспективних алгоритмів її формування, що є внеском у розвиток семантичної теорії про вмотивованість семних перетворень у складі лексем їхньою належністю до певної лексичної мікросистеми (діяхронічний аспект). На основі методики компонентного аналізу з'ясовано, наприклад, що система праслов'янських дієслів конкретної дії, яка продукувала у праслов'янській мові девербативи діалектного характеру, являє собою сукупність

семантичних груп, поєднаних інтегральною семою 'дія' та розрізняється компонентами значень 'характер дії', 'місце дії', 'спосіб дії' і под.

Ураховуємо, що когнітивна модель, яка роз'яснює семантику дієслова, будується як аналог певного виду діяльності – біологічного, фізіологічного, фізичного – з повною реконструкцією основних компонентів цієї діяльності, компонентами його структури є: 1) ядерний елемент – сама діяльність (вид дії); 2) той, хто здійснює дію або є джерелом цієї дії (суб'єкт дії); 3) її інструмент (засіб дії); 4) предмет, на який вона спрямована (об'єкт дії); 5) мета дії. Ця модель відбиває також темпоральну локалізацію (час дії) та просторові параметри (місце дії). Дескрипція, оцінка та квантифікація дії є, за О.С. Кубряковою, більш віддаленими від семантичного ядра дієслова елементами [3, с. 87–88]. Основний механізм семантико-словотвірної деривації девербативних імен – зміна актуалізації, тобто ваги одного із цих компонентів. У цьому полягає зміст визначення семантичних трансформацій дієслівних праоснов, що є здатними у процесі найменування відтворювати більш складні й розгорнуті структури в нашій свідомості.

Концептуальний аналіз праслов'янських імен, похідних від дієслів, дозволяє зрозуміти, до яких найбільш загальних змістів, пов'язаних з онтологією світу, зводяться їхні словотвірні значення.

При моделюванні семантичної деривації виявляємо правила семантичних зсувів, закономірності перебудови структури основ, у цьому випадку – праслов'янських, що започаткували їх розвиток у напрямку формування нових слів. Скажімо, серед південнослов'янсько – східнослов'янських ізоглос найбільш рідкісна македонсько-сербсько-російська. До неї увійшла назва суб'єкта дії, утворена на основі дієслова праслов. *gorēti із суфіксом *-(e)žь* – праслов. *gorēžь. Вона зафіксована у макед. поет. *гореж*, чол. р. "підпал", серб. діал. *гóreж*, чол. р. "пожежа" (босн., герцег.), російськ. діал. *горéж*, чол. р. "пожежа" (новгород.) [15(VII), с. 43; 8(I), с. 109; 9(III), с. 481]. Щодо значення "підпал" можна стверджувати, що воно є наслідком зсуву причинно-наслідкових зв'язків ("процес" → "те, що його зумовило").

На основі синхронічного підходу здійснено зіставлення відповідників давніх рефлексів у сучасних діалектах слов'янських мов. За допомогою зіставно-типологічного методу проаналізовано семантику лексичних одиниць у територіальній співвіднесеності. Метод семантичних паралелей сприяв виявленню регулярності багатьох семантичних переходів та усталеності найменувань предметів за однією певною ознакою у випадках аналогічного зв'язку значень. На підтвердження цього наведемо приклад паралелізму семантичних трансформацій у різних регіонах Славії. Від дієслова поверхневої дії праслов. *briti маємо ботанічну назву, яка позначає ряд різноманітних рослин. Цей фітонім ґрунтується на імені діяча, утвореного безафікським способом за моделлю "дія → той, хто діє" – праслов. *brъjь, болг. *брей* "росл. *Tamus communis*, діал. *брей*, чол. р. "лісова рослина, яку застосовують як засіб проти шкірного свербіж у дітей" (страндж.), "лісова рослина, що застосовується у народній медицині" (пірдопськ.), "росл. з низьким стеблом і отруйними червоними плодами *Tamus communis*" (троянськ.), "росл. красавка *Atropa belladonna*, переступень білий *Bryonia alba*" [5, с. 44; 14(III), с. 68; 1(I), с. 76]. У різних місцевостях свого вживання аналізований іменник є назвою рослин, що служать у народній медицині проти подразнень, для заспокоєння свербіж у шкіри, тому ареальна семантика цього слова є однорідною.

Поєднання індуктивного й дедуктивного підходів до вивчення діалектних одиниць забезпечило одночасне проведення аналізу від конкретних фактів окремих мов до виявлення закономірностей, а також від загальних положень до фактів діалектних систем окремих мов. При встановленні просторової локалізації семантико-словотвірних корелятивів використано лінгвогеографічний метод. Ізогласа відображень праслов. *kađь, віддієслівного похідного від праслов. *kaditi, належить південнослов'янським мовам і охоплює південний (словацька мова) та північно-західний ареали західнослов'янських мов. Значення цих рефлексів відрізняються відносною однорідністю й об'єднуються спільним компонентом "суб'єкт дії": болг. стар., діал. *кад* "чад, дим", *кат*, *када́*, чол. р. "тс." (ботевград.), макед. *кад*, чол. р. "дим, чад" (півд.-східн.), застар. *кад* "обкурювання, дим, чад", серб. *кад*, чол. р. "чад, кіптява", "те, що чадить, коптить", "коптіння", босн. *кад* "тс.; кадило" (XVII ст., новосад.), словен. *kâd* "дим", "фіміам", "кадило", словацьк. поет. *kad*, чол. р. "дим, чад", верхньолуж. *kad*, чол. р. "дим, чад" (Лібенау, XVII ст.), нижньолуж. *kad* "чад, густий дим" [7(II), с. 237; 9(IX), с. 44–45; 18(IV), с. 725; 17(I), с. 377; 16(II), с. 9; 19(7), с. 478].

На часі – потреба вдосконалення стратегії систематизації та зіставлення праслов'янських девербативів; принципово нового поєднання семантико-словотвірних і локалізаційних підходів у побудові семантико-словотвірних моделей розвитку праоснов на осі праслов'янська мова – давні слов'янські мови – сучасні слов'янські мови; одержання нових відомостей про участь діалектної лексики у процесах концептуалізації навколишньої дійсності.

Перелічені методи дослідження лінгвістичного феномену ПД дозволили встановити таке:

1. Праслов'янська мова, що відрізнялася діалектним розмежуванням, залишила в сучасних слов'янських мовах відбитки локальної лексики, напрямки формування якої достатньо диференційовані відповідно до зон поширення.

2. Лексичні елементи прамови належать до архаїчних периферійних зон слов'янських мов, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні, й семантичні особливості, й утворюють систему ПД.

3. Праслов'янські локальні рефлекси сучасних південно-, західно- та східнослов'янських ареалів сформовані на основі пізньопраслов'янських діалектів з розбіжностями в семантичних трансформаціях дієслівних праоснов.

4. Семантико-словотвірна еволюція праслов'янської віддієслівної лексики від різних ареалів Славії має особливості, об'єднані у *структурно-генетичні типи* – узагальнені за низкою ознак структури, що представлені в моделях праслов'янських девербативів з їхніми закономірними зв'язками у діалектах слов'янських і неслов'янських мов.

5. Кожний діалектний ареал слов'янських мов представлено південними, західними, східними структурно-генетичними типами, а також тими, що поєднують діалектизми міжмовного і міждіалектного характеру.

6. Схеми, що передають процеси значеннєвих перетворень у структурі вихідних дієслівних основ спільнослов'янської прамови, визначено як *семантико-словотвірні моделі*.

7. *Типологією семантичних трансформацій* уважаємо визначення суттєвих рис змістових перетворень у структурі дієслівних праоснов, що мотивували девербативи, на основі їх зіставлення та дослідження закономірностей у загальнославистичному плані.

Наукові методи спостереження над динамікою, механізмами розвитку та локалізацією дієслівних праоснов є подальшим розвитком теорій діалектної стратифікації праслов'янської мови та ПД як індикаторів для її реконструкції. Напрацьований теоретико-методичний матеріал може бути застосований у лексикографічній практиці при укладанні історико-етимологічних та діалектологічних словників слов'янських мов і регіональних лексичних атласів, у курсах з теоретичного мовознавства і порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов.

Огляд сучасного стану порівняльно-типологічних й етимологічних досліджень лексики праслов'янської мови переконує, що залишилися невисвітленими підходи до вивчення семантико-словотвірної системи спільнослов'янської доби, засоби встановлення діалектного розмежування праслов'янської мови, методика її реконструкції. У сфері цих пошуків актуалізується опрацювання комплексу опрацювань таких шарів праслов'янської лексики, що дали б можливість скласти детальну картину розташування праслов'янських діалектів і визначити параметри їх внутрішньої і зовнішньої взаємодії у просторі й часі. Праці із семантичного словотворення праслов'янських діалектних одиниць мають бути, перш за все, порівняльно-історичними, орієнтованими на встановлення й опис основного корпусу цієї лексико-ареальної мікросистеми слов'янської прамови, а також на унікальні семантико-словотвірні особливості, поширені на обмеженому мовному континуумі.

Список літератури

1. Български етимологичен речник / Съст. В.И. Георгиев, И. Заимов. – София : Издат. на Българ. акад. на науките. Инст. за българ. език, 1971–2010. – Т. 1–7.
2. Вендина Т.И. Общеславянский лингвистический атлас и лингвистическая география / Татьяна Ивановна Вендина // Славянское языкознание : матер. XII Международ. съезда славистов / отв. ред. О.Н. Трубачев. – 1998. – М. : Наука, 1998. – С. 130–147.
3. Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики / Елена Самойловна Кубрякова // Логический анализ языка / Ин-т языкознания РАН / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1992. – С. 84–90.
4. Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики / Любовь Викторовна Куркина. – Люблина, 1992. – 260 с.
5. Младеновъ С. Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ / Стефанъ Младеновъ. – София : Книгоиздателство Христо Г. Дановъ-о, 1941. – 704 с.
6. Нечитайло І. М. Історія і типологія праслов'янських девербативів: Монографія / Ірина Миколаївна Нечитайло. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – 366 с.
7. Пеев К. Речник на македонските говори во југоисточниот егејски дел / Коста Пеев / Рец. Б. Видоески. – Скопје : НИП "Студентски збор". – Т. 2. Е – К. – 2002. – 410 с.
8. Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања / Ред. Б. Конески; сост. Т. Димитровски, Б. Корубин, Т. Стаматоски. – Скопје : Ин-т за македонски јазик, 1961 – Т. I. А–Н. – 510 с.

9. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд : Српска Академија наука: Институт за српскохрватски језик, 1959–1978.
10. Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Таццяна Піліпаўна Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 619 с.
11. Трубачев О.Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков / Олег Николаевич Трубачев // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М. : АН СССР, 1963. – С. 154–172.
12. Трубачев О.Н. Наблюдения по этимологии лексических локализмов / Олег Николаевич Трубачев // Этимология, 1972. – М. : Наука, 1973. – С. 20–41.
13. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) / Тетяна Олександрівна Черниш. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 480 с.
14. Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова / Любоў Федараўна Шаталава; [наук. рэдактар Г.У. Арашонкава]; Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.
15. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева. – М. : Наука, ИРЯ РАН, 1974–2010 – Вып. 1–36.
16. Bezlaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika / France Bezlaj. – Ljubljana : Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik, 1976–2005.
17. Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar / Maks Pleteršnik: izdan na troške rajnega knezoškofa A. Wolfa. – Ljubljana : Knezoškobijstvo, 1894–1895.
18. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Obraduje Đ. Daničić, J. Jedvaj i dr. – D. 1–23. – Zagreb : Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
19. Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache / Heinz Schuster-Šewc. – Bautzen : VEB Domovina, 1978–1996. – B. 1–5 (H. 1–24).
20. Slovník jazyka staroslověnského / red. J. Kurz a Z. Hauptová. – T. I–IV. – Praha : Academia, 1966 – 1997.